

תמלול פודקאסט

ד"ר יפתח גולדמן וד"ר תמי מאק

תאריך הפגישה: 11/06/2021

משתתפים: ד"ר תמי מאק, ד"ר יפתח גולדמן

-תחילת הקלטה-

תמי מאק: שלום לדוקטור יפתח גולדמן, דוקטור לפילוסופיה של החברה עם נטייה לסוציאליזם.

יפתח גולדמן: מודה.

תמי מאק: בהחלט. וראש לימודי חינוך במכללת דוד ילין.

יפתח גולדמן: שלום לדוקטור תמי מאק, ראש החוג להיסטוריה במכללת דוד ילין.

תמי מאק: נכון, אנחנו התכנסנו כאן במכללת דוד ילין בירושלים כדי לציין 100 שנה להקמתו של עין חרוד, הקיבוץ הגדול הראשון. אנחנו כמו כן נסביר מה זה הקיבוץ, מה זה הגדול ומה קרה ב-1921. זה בעצם התירוץ שגררנו את עצמנו לפה, אני מנקודת המבט ההיסטורית ויפתח מנקודת המבט האידיאולוגית.

יפתח גולדמן: אבל תמי, למה בכלל אנחנו מטריחים את עצמנו במכללה לחינוך לדבר על סוגייה ההיסטורית?

תמי מאק: נכון, זאת שאלה נכונה. תראה אני אדבר מנקודת מבט של הוראת ההיסטוריה או לימוד איך להיות מורה טוב להיסטוריה. אנחנו מאוד משתדלים ללמד את הסטודנטים שלנו להיות מורים בעלי למידה משמעותית, כלומר אנשים שלומדים באופן משמעותי ואחרי זה גם מלמדים באופן משמעותי, שלא יהיו טכנוקרטים של מספרים ותאריכים. יש להיסטוריה דימוי של רשימת תאריכים, אז הכוונה פה היא להיכנס ממש לעומק התקופה, לחוויה.

יפתח גולדמן: ולתהליכים, להבין תהליכי עומק.

תמי מאק: נכון, בדיוק, ואז ולהפוך את כל הדיון ההיסטורי למשהו שהוא באמת קרוב אל הלב, והוא מאוד חשוב למורה להיסטוריה מבחינת אופן ההתייחסות לאירועים.

יפתח גולדמן: נכון, אני חושב שבמידה מסוימת אפשר לומר, הוא חשוב לכל אדם. אני רוצה להוסיף איזה נקודת מבט פדגוגית-חינוכית. כשאנחנו נכנסים לאירוע היסטורי ולומדים אותו לעומק, ובמידת האפשר מנקודת ראותם של אלה שהשתתפו בו, אנחנו רואים שבמצב נתון תמיד יש כל מיני אפשרויות פעולה. אפשר לבחור כך ואפשר לבחור אחרת, והם בחרו כך ואלה התוצאות שהשתלשלו מהבחירה שלהם. זה עוזר לנו לפעמים להסתכל גם על המציאות שלנו בהווה שנראה לנו שאין לנו אלטרנטיבות, שהיא מכריחה אותנו לפעול כך ולא אחרת, בכל מובן ובכל הקשר, ולהבין – לא, המציאות תמיד יוצרת גבולות לאפשרי, אבל בתוך הגבולות האלה יש הרבה מאוד אפשרויות וצריך לחפש את האפשרות שמתאימה לנו ונראית לנו הנכונה ביותר.

תמי מאק: ושבמבט אחרוני אנחנו גם יכולים לשפוט לאן היא הובילה, מה שלהם כמו כן לא הייתה אפשרות, כי הם חיו באותו זמן.

יפתח גולדמן: זו האירוניה של לימודי ההיסטוריה, אנחנו תמיד יכולים לשפוט בדיעבד. את ההיסטוריה את ההווה שלנו ואת ההחלטות שלנו, אלה שישפטו יהיו בנינו ונכדינו אחרי.

תמי מאק: ואם כבר אמרת שהיו כמה אפשרויות, אז באמת כשמסתכלים במבט רחב על המצב הזה של השנים הקריטיות האלה, 1918–1921, בפני היהודים עמדו לפחות 3 אפשרויות גדולות. אפשרות אחת הליברלית, לקפוץ על העגלה של זכויות האדם ושל הצדק והשוויון שתיכף אתה תדבר עליהם, אבל בעיקר האפשרויות שהולכות לכיוון של – תישאר איפה שאתה נמצא, כל מדינה נותנת שוויון, אמנציפציה. זאת אפשרות שהרבה מאוד יהודים התחברו אליה ואהבו אותה, אנחנו כולנו יודעים למשל על יהדות גרמניה שהרגישה מצוין הרגישה את עצמה בבית, אבל זה נכון בכלל לאנשי המערב.

יפתח גולדמן: אני רק רוצה לחדד לגבי האפשרות הזאת של האמנציפציה. הנה המקום הראשון שבו אנחנו צריכים לחשוב כהיסטוריונים מנקודת ראותם שלהם. ב-1921 לא היה להם שום מושג מה יקרה ב-1941.

הפתרון הסופי, ההשמדה. תחשבו על עצמכם האם אתם יכולים עכשיו לנחש מה יהיה בעוד 20 שנה? אתם לא יכולים. אז כשאנחנו שופטים את האופציה הזאת של האמנציפציה, צריך לשפוט אותה מנקודת ראותם של בני הזמן שהוא כאפשרות שהיא בהחלט על השולחן.

תמי מאק: בהחלט, ובאמת ככה היה נראה, שהחיים הולכים לקראת זה. המדינות המערביות הנאורות הולכות לקראת ובעצם כל העולם מתקדם לשם, למקום של חיים בסך הכל טובים בשוויון. אז זאת אופציה אחת שעמדה בפניהם. אופציה שניה שעמדה בפניהם היא הלאומיות היהודית, הציונות. לעלות לארץ ישראל מתוך מטרה להקים מדינה ריבונית לעם היהודי אחרי לא 2000, אבל קרוב לזה, של שנים שכבר לא הייתה ריבונות יהודית. והאופציה השלישית – להתחבר לגל העולמי המאוד סוחף של הסוציאליזם.

יפתח גולדמן: אני חשבת שתזכירי עוד אופציה, אז בואי נוסיף אופציה רביעית: הגירה המונית ממרכז, בעיקר ממזרח אירופה. לא רק של יהודים אבל גם של יהודים, למערב אירופה ובעיקר לאמריקה. כך נוצרות הקהילות היהודיות הענקיות בצפון אמריקה ובדרום אמריקה, מהגרים ממזרח אירופה.

תמי מאק: נכון. אם כי הגל הגדול של ההגירה כבר כמעט מאחורינו בתקופה הזאת.

יפתח גולדמן: כי האמריקאים מתחילים לעורר קשיים.

תמי מאק: נכון, וב-1924 כבר ממש תבוא הגבלה משמעותית וסוף להגירה ההמונית הזאת. ועדיין אם אתה מדבר על ההגירה, ההגירה לארצות הברית היא אולי חלק מאותו ליברליזם, אתה הולך לארץ החופש. זאת אומרת באמת היהודים היו יכולים לבחור האם הם מתחברים לנוכחות העולמית כשהזרות היהודית שלך הופכת להיות משנית; לחילופין אפשרות שנייה – אתה מתחבר לציונות; לחילופין אתה מתחבר לסוציאליזם העולמי.

יפתח גולדמן: כן, וצריך להדגיש כדי שנבין את הסיטואציה שמבין האפשרויות האלה, הבוחרים בציונות היו מיעוט קטן מאוד, כמעט הייתי אומר זרזיף ביחס לכל האחרים. תנועת ה"בונד", שאלה יהודים סוציאליסטים, שאמרו: נפתור את הבעיה היהודית במסגרת הסוציאליזם באירופה, הייתה ענקית, הרבה יותר גדולה מתנועת העבודה הציונית, כאילו האחות הציונית שלה.

תמי מאק: נכון, למשל אם נסתכל על המספרים – בסוף החיים הם מספרים – עולי העלייה השלישית שתיכף נדבר עליהם, היו בסך הכל 35,000. עולי העלייה השנייה שלפניהם – אותו מספר, 35,000. איפה זה ואיפה ההגירה ההמונית לארצות הברית? נכון אומנם שבארצות הברית כמו שאמרנו מתחיל להיות יותר קשה.

יפתח גולדמן: אבל את יכולה להגיד איזה מספר בשיא ההגירה לאמריקה? על איזה מספרים מדובר?

תמי מאק: בסך הכל כשמסתכלים על מ-1881, שנת משבר גדולה ברוסיה, ביהדות רוסיה, ועד 1924 – כ-2.5 מיליון. גם אם אתה מצרף את העלייה הראשונה והשנייה והשלישית, אתה מקבל עדיין מספר של עשרות אלפים. עליה ראשונה הייתה 26 אלף, עליה שנייה ושלישית ביחד זה עוד 70, הגענו בקושי ל-100 אלף בשנת 1923.

יפתח גולדמן: אז עד עכשיו דיברנו על המשברים והאתגרים של היהודים, אולי תמי תגידי ככה איזה תמונת מצב כללית, אנחנו בשנת 1921, מלחמת העולם הראשונה הסתיימה זה עתה, מה קורה בעולם כרגע?

תמי מאק: כן, מלחמת העולם הראשונה, היא הביאה לקריסתן של שלוש אימפריות, מה שנקרא אז מעצמות המרכז. הן פשוט קרסו. זאת האימפריה האוסטרו-הונגרית, האימפריה הגרמנית, והאימפריה העות'מאנית. שלושתן הצטמצמו, התכנסו לתוך עצמן והפכו להיות מדינות בגודל הגיוני. במקום האימפריה העות'מאנית יש לנו רק טורקיה, במקום אוסטרו-הונגריה יש לנו רק אוסטריה והונגריה, שהיא מדינה בעצם מתחדשת. והאימפריה הגרמנית גם היא התכנסה וקטנה ובעיקר איבדה הרבה מאוד מהכוח הצבאי שלה בעקבות הסכמי ורסאי. אז קודם כל שלוש אימפריות קרסו. כתוצאה מקריסת האימפריות קמות מדינות חדשות, שעד עכשיו רק חלמו על ריבונות. שורה של מדינות – הונגריה, יוגוסלביה, צ'כוסלובקיה, אפילו אירלנד היא חדשה פה, אפילו פולין שהיא מדינה שמתחדשת הייתה בעבר קיימת ואיבדה –

יפתח גולדמן: ומה קורה אצלנו במזרח התיכון?

תמי מאק: יפה. המזרח התיכון, קודם כל לומר שכבר במהלך המלחמה התחילו להתארגן לקראת היום שאחרי. הבריטים די בטוחים בניצחון שלהם, והם די בטוחים שמה שיקרה הוא שהאימפריה העות'מאנית תקרוס, ובחלל שיווצר יהיה אפשר לשים רגל קולוניאליסטית כמו שהם אוהבים. זאת אומרת פשוט להחזיק את השטח הזה. שותפים לפנטזיה הזאת גם צרפת. אלו שתי מדינות קולוניאליסטיות. אתה חושב שצריך להסביר את המושג או שאנשים יודעים?

יפתח גולדמן: נסתפק בזה שכל מדינה כזאת שאפה שיהיו לה שטחי חסות והשפעה הרחק מעבר לים.

תמי מאק: כלומר, בריטניה יש לה את הארץ שלה, אנגליה. אבל יש לה מושבות ענקיות מחוץ לאנגליה. כן, זה קולוניאליזם. מבחינת הבריטים והצרפתים יש כאן הזדמנות שמאוד קורצת להם, האימפריה העות'מאנית ככל הנראה תפסיד ותקרוס, והם יכנסו, והם כבר מחלקים את הפרווה של הדוב לפני שצדו אותו, מחלקים את המזרח התיכון, משרטטים מפות, זה מה שנקרא הסכם "סייקס פיקו". מלבד זה יש גם עוד התחייבויות מעניינות מאוד.

יפתח גולדמן: איפה הציונות בסיפור הזה של חלוקת המפות?

תמי מאק: ב"סייקס פיקו" שכחו את הציונות. זה מעניין מאוד, כי שנה אחת אחר כך באה הצהרת בלפור שמבטיחה חלק קטן מהמזרח התיכון כמדינת לאום לעם היהודי.

יפתח גולדמן: "ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה" את המאמצים להקים בית לאומי לעם היהודי.

תמי מאק: "ותעשה כמיטב מאמציה כדי להקל על השגת מטרה זו".

יפתח גולדמן: שזה מבחינת התנועה הציונית – זה הצהרת כורש, 'אתחלתא דגאולה'.

תמי מאק: ממש, זה ממש ככה. זה 13 שנים אחרי שהרצל הלך לעולמו. חבל שהוא לא זכה לראות כי זה בדיוק מה שהוא ביקש, שמעצמות העולם יכירו בזכותו של העם היהודי, קודם בזה שיש עם יהודי, ובזכותו למדינה ריבונית, ממש כך. ועוד נציין ממש בלי להיכנס לפרטים, שב-1915, שזה שנה לפני "סייקס פיקו", הייתה גם התחייבות לערבים, אפשר לומר ללאום הערבי הכללי, בלי להיכנס לפרטים עדיין שם, למשפחה ההאשמית, שימליכו אותם על המזרח התיכון. זאת אומרת המזרח התיכון עוד לא יודע לפני סוף המלחמה, עוד לא יודע איזה טלטלות הוא עומד לעבור. יש פה התחייבות לערבים, יש פה התחייבות בין בריטניה לצרפת ויש התחייבות לציונים.

יפתח גולדמן: ואנחנו הולכים ומתכנסים אל תוך הסיפור שלנו כי בסופו של דבר אנחנו הולכים לספר סיפור על פחות מ-300 אנשים שמקימים קיבוץ במעיין חרוד, אז אנחנו הולכים וסוגרים את הפריזמה. חשוב לי רק להזכיר עוד אירוע היסטורי אחד חשוב, שהשפיע עמוק מאוד על החלוצים האלה, וזה המהפכה הרוסית. המהפכה הקומוניסטית ברוסיה עוד פורצת לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה. בתהליך של כמה שנים רוסיה הופכת למדינה בשלטון קומוניסטי, וזה דבר שלא היה כדוגמתו, וזה דבר שאנשים רבים בעולם רואים כבשורת גאולה כמעט, כשמש שזורחת במזרח. משטר קומוניסטי זה אומר צדק, זה אומר ביטול הפערים בין עניים לעשירים, זה אומר חברה חופשית שאנשים יעבדו עבודה נאותה בשעות עבודה נאותות ויהנו מתגמול עבודתם, לא יהיו מנוצלים, לא יהיו מנוצלים, לא יהיה דיכוי. אנחנו שוב היום מנקודת מבט לאחור, יודעים שמה שקרה במהפכה הרוסית, המהפכה הקומוניסטית, זה לא בדיוק מה שהיא הבטיחה בהצהרות שלה, אבל הם לא יודעים את זה. ההבטחות הכמעט משיחיות האלה, עולם של צדק וחירות ושוויון, מהדהדות ברחבי העולם כולו וגם בליבם של אותם צעירים יהודים שבאים לארץ ישראל להגשים את התקוות והחלומות שלהם.

תמי מאק: עוד חייבים לומר, שכל ההבטחות האלה שלפני רגע הזכרתי, בסופו של דבר גם הן מתכנסות למשהו מעשי. בריטניה מקבלת את השליטה בארץ ישראל, אבל בשונה ממה שהיא תכננה, זאת לא תהיה סתם החזקה של הארץ, סתם קולוניאליזם. זה הולך להיות מנדט. "חבר הלאומים" שקם בעקבות סיום מלחמת העולם הראשונה, "חבר הלאומים" נתן לבריטניה תפקיד, מינוי. "מנדט" פירושו: ייפוי כוח, מינוי. בריטניה הגדולה, קחי את כוחך הגדול ותעזרי לעם היהודי להקים לעצמו מדינה בארץ ישראל. באופן דומה תעזרי למדינה עיראקית לקום. כלומר בריטניה קיבלה כאן מנדט להקים מדינות לעם היהודי ולעם העיראקי, שצריך היה להגדיר מיהו בדיוק העם העיראקי, וצרפת קיבלה תפקיד להקים מדינה לסורים. זאת אומרת שכשהחלוצים האלה מגיעים לארץ המצב הוא כזה: זה כבר לא סתם איזה חלומות, פה כבר יש מציאות. המציאות היא שיש בארץ שלטון בריטי, הבריטים מחויבים להקים מדינה לעם היהודי. זה כמובן מאוד מעודד את החלוצים, יש להם סיבה מאוד טובה לבוא עכשיו.

יפתח גולדמן: כן, ויש כאמור תחושה שהנה אוטוטו "פה בארץ חמדת אבות תתגשמה כל התקוות".

תמי מאק: צריך לציין שאנחנו גם מציינים בערך 100 שנה לסכסוך בין היהודים לפלסטינים לארץ ישראל.

יפתח גולדמן: כן, זה חשוב במיוחד בימים האלה.

תמי מאק: נכון, ואנחנו ממש עכשיו אנחנו כרגע מדברים בחודש מאי 2021, ובמאי 1921 הייתה התפרצות איומה של פרעות של ערבים נגד יהודים. 47 יהודים נהרגו וביניהם הסופר יוסף חיים ברנר.

יפתח גולדמן: שנרצח ביפו.

תמי מאק: ועל לא עוול בכפם. חייבים לומר, זו באמת היתה פעולה אנטי-ציונית, לא היתה שום פרובוקציה.
יפתח גולדמן: כן, הרצח של ברנר היה מזעזע במיוחד, כי לברנר היה תפקיד ומעמד חשוב בתנועת העבודה, ומותו היה סוג של טראומה קטנה.

תמי מאק: כן, אז גם זה קרה לפני 100 שנה.

יפתח גולדמן: תמי, בואי תעבירי אותנו עכשיו בזום-אין לראשית הסתיו של שנת 1921, מה בדיוק קורה שם?

תמי מאק: קודם כל הזדמנות עצומה הגיעה לידיהם של החלוצים בכך שנרכש עמק יזרעאל. התנועה הציונית עושה את הרכישה הכי גדולה שהיא עשתה עד עכשיו. התנועה הציונית היא תנועה, ויש לה כספים, יש "קרן קיימת", ויש "קרן היסוד" שזה עתה הקימו, שהתפקיד של הקרנות הוא לרכוש אדמות בארץ ישראל. עכשיו הם קונים שטח מאוד גדול, שטח שהוא לא כל עמק יזרעאל, החלק היותר מזרחי של עמק יזרעאל, מה שקראו "גוש נוריס" וזה עלה להם המון כסף. היה על זה ויכוח קשה מאוד בתנועה הציונית, והייתה דילמה מאוד גדולה אם לשים פה את כל הכסף, הם קיבלו החלטה מאוד אמיצה. זה ארתור רופין ועוד כמה אנשים לצדו שקיבלו החלטה מאוד אמיצה לקנות את העמק מידי משפחה ערבית שהסכימה למכור. ועכשיו יש שטח ויש עולים שמחפשים לעצמם להגשים את החלומות שלהם. החלום הכי גדול של החלוצים שהותווה עוד בעליה השנייה, זה להפוך לבן כפר. כלומר להקים התיישבות חקלאית, לצאת לאדמה עם הטורייה ולהוציא "לחם מן הארץ". אז הנה ההתלכדות של הדברים.

יפתח גולדמן: אז הזכרת את העלייה השנייה ואת חלוצי העלייה השנייה. את עין חרוד הקימו בצוותא מנהיגים שעלו בעלייה השנייה ומונהגים שהם כבר בני העלייה השלישית. וחשוב להבין, תמיד בהיסטוריה כשאנחנו מתחילים לדבר על משהו מסתבר שזאת לא ההתחלה, הייתה התחלה קודם. כשמקימים את עין חרוד, את הקיבוץ הגדול הראשון, יש כבר 10 שנים של ניסיון של התיישבות שיתופית. ההתיישבות השיתופית בארץ ישראל מתחילה בדגניה ב-1910, בקבוצה אינטימית וקטנה. החלוצים של העלייה השנייה הקימו לעצמם, וגם זה היה תהליך עד שהם עלו על הפטנט הזה, וגם בזה היה מעורב ארתור רופין, אותו ארתור רופין. הם הקימו לעצמם קבוצות קטנות, חקלאיות, שהתיישבו להן בכל מיני מקומות נידחים יותר או פחות. כל קבוצה מנתה מספר חד-ספרתי או מקסימום דו-ספרתי של חברים. תשעה חברים, עשרה, עשרים. הרעיון היה ליצור קבוצה אינטימית. הם דיברו על זה במונחים של משפחה חדשה, אנשים שחולקים הכול האחד עם השני, עובדים ביחד, חיים ביחד, מגדלים את ילדיהם ביחד. היו אלף ואחד שאלות שהם היו צריכים לתת להן מענה, הכל היה עדיין פתוח, הכל היה ראשוני מאוד, וזה הפתרון שהם נתנו. הקבוצה הקטנה והאינטימית. המייסדים של עין חרוד ב-1921 מסתכלים על הקבוצה הקטנה, חלק מהם ממש באו מדגניה או מקבוצות קטנות אחרות, ואומרים: זה יפה, אבל זה לא מספיק טוב.

תמי מאק: או אולי הם אומרים: זה מוגזם? אולי זה יותר מידי שיתופי?

יפתח גולדמן: אני חושב שמה שהם אמרו זה לא שזה יותר מדי אלה שזה פחות מדי. זאת אומרת האינטימיות הזאת, הדבקות הכמעט דתית הזאת, כמעט בהכרח מאלצת אותנו להקים קבוצות נורא קטנות. אם הקבוצה הזאת צריכה להיות כמו משפחה אז היא לא יכולה להיות גדולה, ואז היא לא יכולה להיות פתרון אמיתי לעם היהודי. אנחנו צריכים פתרון המוני. כלומר, אנחנו צריכים קבוצה גדולה מאוד, ואם רוצים קבוצה גדולה מאוד אנחנו יכולים לשמור בתוכה על מידה גדולה של שיתוף, ועל מידה גדולה של דבקות רעיונית, אבל ממילא תהיה בה הרבה פחות אינטימיות.

תמי מאק: אבל בוא נדבר שניה על הדבר המוזר הזה של להפוך קבוצה של אנשים למשפחה, כאשר הם לא באמת המשפחה שלך. אתה יכול קצת להרחיב על הרעיון הזה? כי זה נשמע קצת מוזר, אבל האם זה קשור לתפיסה שאומרת שאפילו המשפחה היא סוג של גורם של דיכוי?

יפתח גולדמן: אז אלי"ף צריך לומר שהמשפחה הבורגנית הוצגה בטקסטים שהאנשים האלה קראו וגם בטקסים שהם כתבו, כאיזה מנגנון דיכוי שבו הגבר הפטריארך שולט על האישה ועל ילדיו, ולמען האמת זה לא כל כך רחוק מהמציאות. שנית צריך לזכור, שלא הייתם משפחה, את המשפחה הם השאירו מאחור. את אבא ואמא שלהם הם השאירו באירופה, הם עכשיו צעירים בני 18, 19, 20, 21, בלי משפחה, וכמו שקורה לקבוצות של צעירים שמנותקות באופן חד וחזק כזה ופתאומי מההקשרים המשפחתיים והקהילתיים שלהם, הם בוראים לעצמם מין משפחה. זה קצת מזכיר את הילדים האבודים של פיטר פן, כן? הם לבד על האי שלהם, שהוא "ארץ לעולם לא", שהיא ארץ ישראל, והם בוראים לעצמם איזה תחליף משפחה ואפילו חלק מהם ממש מדברים במושג הזה. דבר שלישי ואחרון שצריך לזכור, שלפחות בראשית הדרך בשנים

הראשונות, אין להם ילדים. וכשאין ילדים כל העניינים הרבה יותר פשוטים, כי ברגע שאתה מחזיק ילד בידיים האחריות והמחויבות וטווח האפשרויות מצטמצם וצריך לחשוב על הכול מחדש. בשנים הראשונות אין להם ילדים.

תמי מאק: ואתה לא יכול לשלוח אותו להסתכל במחשב או משהו ב-1924.

יפתח גולדמן: וגם לא לתת לו סמארטפון שיפסיק לבלבל לך את המוח.

תמי מאק: אולי נדבר קצת על האידיאולוגיה של העבודה? שהייתה כל כך מרכזית אצלם.

יפתח גולדמן: כן. אלתרמן ב"כנרת כנרת" שם בפי החלוצים את המשפט, זה בעצם היה העניין המרכזי. תמיד מדברים עליהם בהקשר של הסוציאליזם, לפעמים מדברים עליהם בהקשר של הציונות. נושא של עבודה והמושג "כיבוש העבודה". עכשיו, "כיבוש העבודה" קיבל איזה קונוטציה שלילית, בעיקר בימינו אצל אנשים שהמילה "כיבוש" מעוררת אצלם קונוטציה שלילית. כאילו הם באו לחמוס עבודה מהפועל הערבי. אני לא אומר שזה לא היה, אבל זה לא לב המושג "כיבוש העבודה". "כיבוש העבודה" פירושו כיבוש עצמנו לעבודה הפיזית, לשים קץ למצב שהם ראו אותו כמצב גלותי מנוון, שבו יהודים לא עובדים עבודה פיזית. יהודים מתעסקים ב"עסקי אוויר": בפנינסים, בהלוואות בריבית, או במסחר זעיר, והיהודים ברחבי האימפריה הרוסית הרבה פעמים החזיקו את בית המרזח של הכפר, כלומר התפקיד שלהם היה לספק אלכוהול לגויים. הם באים, החלוצים האלה, ואומרים: אנחנו רוצים לעבוד עבודה פיזית.

תמי מאק: אם כי אני חושבת שאתה קצת עושה פה הנחה, אתה כאילו חצי מתנצל: זה לא לחמוס מידי הערבים. אבל כשאתה חושב שהיה גם מושג "כיבוש השמירה", זה היה מאוד ברור ששם הכוונה של אנשי אגודת "השומר", 1909, להעביר את העיסוק בשמירה לידינו מידי הערבים. יש איזה אי אמון בשומר הערבי, בוא ניקח... וזה גם רצון להשתלט על המשרה של השומר.

יפתח גולדמן: אני מציע את זה להשאיר מחוץ לדיון שלנו, כי זה הרבה לפני עין חרוד. ואם ניכנס לסוגיה הזו נראה שגם היא מאוד מורכבת. אבל אני רוצה רגע לייחד את עין חרוד, את האופן המיוחד שבו הם תפסו את נושא "כיבוש העבודה", הם אמרו: "כיבוש העבודה" זה לא רק חקלאות, כי אנשי העלייה השנייה בדגניה, הקבוצות הקטנות, אמרו: אנחנו עושים את עבודת האדמה, התחברות לאדמה, היה שם א.ד. גורדון, הנביא הגדול שלהם עם הרעיונות שלו של חיבור לטבע וחיבור לאדמה. אנשי עין חרוד, אנשים כמו שלמה לביא, מאוחר יותר יצחק טבנקין, אומרים: אם אנחנו פתרון כללי ומודרני, חברה מודרנית לא יכולה להיות רק על חקלאות. ולכן אנחנו צריכים כלכלה מגוונת – תעשייה, מלאכה, חקלאות ושירותים.

תמי מאק: וסלילת כבישים.

יפתח גולדמן: אגב סלילת הכבישים הייתה אילוף. סלילת הכבישים פשוט הם קיבלו את זה מהמנדט. ספרי על זה דקה באמת.

תמי מאק: זה ממש חלק מהאתוס. הימים ימי תחילת המנדט, הסתיים הממשל הצבאי שהיה פה שנתיים של בריטניה והפך להיות ממשל אזרחי, מגיע כבר המושל הבריטי, הנציב הבריטי, הרברט סמואל. ומתחילים פה לשקם את הארץ. הארץ צריכה שיקום, גם בגלל שהיא עברה מלחמה, ואומנם לא הייתה מלחמה ישירה בארץ, אבל זה השפיע קשות על הכלכלה. וגם אחרי ארבע מאות שנות שלטון עות'מאני יש הרבה מה לתקן. חלק מהתיקון הוא סלילת כבישים, והנה כאן הצטרפות של הזדמנויות ביחד: הבריטים מתחילים לפתח את סלילת הכבישים, אפשר לומר שהם מוציאים מעין מכרזים, הם מחפשים קבוצות של עובדים שיכולים לעבוד בזה. והנה באים העולים החדשים האלה, שעכשיו הגיעו ומחפשים עבודה, ומוכנים לעבוד קשה ואפילו שמחים לעבוד קשה, והנה החיבור. הם מוצאים את עצמם באמת לא עובדים בחקלאות אלא עובדים בסלילה. אבל מתוך האילוף הזה נולד ממש אתוס, כי חלק מהאתוס של העלייה השלישית ושל "גדוד העבודה" שתכף ייווצר, הוא מה שנקרא כביש טבריה-צמח, כביש חיפה-ג'דה, העבודות האלה שהם עשו הפכו להיות ממש חלק מהאתוס. יש תמונות מהתקופה איך הם עומדים עם המעדרים, עם כלי עבודה, באיזה גאווה עצומה, על אף שזה בסך הכול סלילת כביש.

יפתח גולדמן: אני רוצה קצת לתקן וקצת לקלקל את הרומנטיזציה. ראשית זאת הייתה תקופה קצרה מאוד, באמת ובעיקרו של דבר במה מדובר? בעבודות יזומות. השלטון הבריטי עושה עבודות יזומות, פרויקטים יזומים שכפי שאת אומרת נועדו לשפר את התשתית הגרועה של הארץ וגם לספק עבודה לצעירים מובטלים מרוסיה ופולין שעולים לארץ. אנחנו קוראים להם "חלוצים", מבחינת השלטון הבריטי זה מהגרים שצריך לספק להם עבודה. שנית, העבודה בכבישים הייתה עבודת פרך, היא הייתה עינוי מתמשך. תנסו לדמיין מה זה לסלול כביש היום.

תמי מאק: לנפץ אבנים לכדי חצץ.

יפתח גולדמן: יום שלם. מעלות השמש עד שקיעתה לנפץ אבנים לחצץ. יש לנו מכתבים שהם כותבים ויומנים שהם כותבים וזה ממש לא תענוג. אחר כך, כשהסתיימה תקופת הכבישים והם עלו להתיישבות קבע, נוצר האתוס והאגדה הזאת על התקופה המעצבת הזאת. תקופת האצולה, אלה שהיו בכבישים. אבל באמת הרעיון הזה שקבוצה שיתופית יכולה לא רק לעבוד בחקלאות אלא גם לסלול כביש, אז אולי היא יכולה גם לעבוד במפעל או בבית מלאכה וכדומה.

תמי מאק: ואם כבר בכל זאת רומנטיזציה, בוא נזכיר איך זה נראה. אוהלים לבנים על יד הכביש הזה כי אתה הרי לא הולך בסוף היום למקום אחר, אתה נשאר שם כי מחר בבוקר יום עבודה חדש, אז הם בנו לעצמם מעין שכונות אוהלים כאלה על יד מקומות העבודה האלה, וזה גם כבר הפך לחלק מהאתוס, האוהלים. אפילו יש שיר יפה על האוהלים האלה של אברהם שלונסקי, "לא אורחת גמלים ירדה לכרוע / לא דבשת היא אל מול כוכב / זה הרים שבגלבו / הררים צופים אלי מרחב / הם זוכים את לובן אוהלינו / שפשטו בעמק כיונים..."

יפתח גולדמן: זה דימוי יפה, "לובן אוהלינו שפשטו בעמק"

תמי מאק: "כיונים", זה כמו שכשאתה מסתכל אל העמק ואתה רואה את היונים. ה"עמק" הוא כמובן עמק יזרעאל שגם הוא כמובן הפך למיתוס, וההר שנראה לך כמו גמל הוא הר הגלבוע שמופיע הרבה מאוד בשירה של שלונסקי שהיה אחד החלוצים שם. ועוד רציתי לומר, אתה בטח התכוונת להגיע לשם, אבל אולי ככה אני אכוון לשם. מאחר אתה מדבר על זה שהם רצו להגדיל את המרחב ולגוון את העבודות שלהם זה כבר קשור גם לחזון שאם תרשה לי לומר, אני לא באה מהסוציאליסטים אז מותר לי להגיד, יש פה מן המגלומניה, איזה חזון שאומר שאנחנו -

יפתח גולדמן: אוהו

תמי מאק: אוהו... מה קרה? קשה?

יפתח גולדמן: לא, להפך. כל אחד מהאנשים האלה היה כור גרעיני פעיל, אי אפשר להגזים בעוצמת המגלומניה.

תמי מאק: התכוונתי לומר 'מגלומניה', שהחזון הוא בסופו של דבר לחלוש על כל הפועלים בארץ ישראל.

יפתח גולדמן: כן. המילה "לחלוש" פה היא בעייתית. המילה המתאימה היא "לצרף", "לשתף", כן.

תמי מאק: רגע אז יש פה שני דברים שונים, יש פה את הקיבוץ שהוא נניח יגדל עד כ-300 חברים משהו כזה.

יפתח גולדמן: לא, הרבה יותר. אוקיי, אז קודם כל גם הטרימינולוגיה התעצבה תוך כדי תנועה. בהתחלה הם קראו לעצמם "קיבוץ ארצי", אחר כך קמה תנועה כזאת, "הקיבוץ הארצי", והם חשבו שהקיבוץ יהיה כל הפועלים בארץ ישראל. רק בהדרגה הם הבינו שקיבוץ, הם התחילו להשתמש בטרמינולוגיה באופן ש"קיבוץ" מתאר נקודה אחת, והרבה קיבוצים חברים יחד בתנועה קיבוצית. ועדיין הם לא ויתרו אז, ושנים רבות אחר כך הם עדיין לא ויתרו על החזון והחלום שבסופו של דבר כל היהודים בארץ ישראל יהיו מאורגנים במבנה פדרטיבי של קיבוצים שיתופיים, שעובדים עבודת כפיים וחיים בשיתוף ובשוויון.

תמי מאק: כן, על זה דיברתי באמת, וקראתי לזה מגלומניה כי בעצם הרי החזון פה הוא שכל היהודים בארץ ישראל יקבלו את האידיאולוגיה השיתופית, מה שבכלל לא מובן מאליו. צריך לזכור שהרבה מאוד עולים לארץ ישראל, עולים וגם ותיקים, רצו אמנם את ארץ ישראל ורצו ציונות, אבל הם לא חלמו על שיתוף.

יפתח גולדמן: הרוב.

תמי מאק: נכון. וצריך לציין גם את "גדוד העבודה" שממש דיבר במושגים כמעט צבאיים כלומר, הבה נארגן את כל הפועלים בארץ ישראל לצורה, כמעט אפשר לומר, כן לא כמעט, הם קראו לו זה "גדוד" ו"פלוגות". זאת אומרת, כשאמרתי מגלומניה לזה התכוונתי. כלומר היה להם באמת איזה חלום אולי נאיבי שאפשר להפוך את כל היהודים בארץ ישראל לחלק מקולקטיב ענק.

יפתח גולדמן: אז אני רוצה להגיד שני דברים על העניין הזה. ראשית, אנחנו צריכים לזכור, זה גם קשור למה שדיברנו קודם על תקופת הכבישים. ב-20 שנה האלה או קצת יותר, נניח בין 1900-1930, ארץ ישראל היא מעבדה של ניסויים מופרעים ומוזרים ומרתקים לעינינו של הפילוסוף וההיסטוריון בכל מיני צורות ורעיונות של הגשמה ושל חיים וכן הלאה. אז זה נכון לגבי "גדוד העבודה", זה נכון לגבי תקופת הכבישים.

גם "גדוד העבודה", בראייה לאחור "גדוד העבודה" היה אפיזודה. "גדוד העבודה" התפרק כעבור שנים ספורות.

תמי מאק: התפרק באופן מאוד טרגי אפשר להגיד.

יפתח גולדמן: נכון, חלק בכלל חזרו לרוסיה, נטשו את הציונות הצטרפו אל המהפכה הרוסית ושילמו על זה מחיר.

תמי מאק: ושם נעלמו אצל סטאלין איפשהו.

יפתח גולדמן: זה סיפור מאוד מאוד טרגי. נכון. אחרים שנשארו בארץ התחילו להקים לעצמם קיבוצים, זה ההערה הראשונה. זאת אומרת כל מיני רעיונות שנראים לנו נורא מפתיעים וחדשניים, השאלה היא מה בסוף נקלט? מה נאחז בקרקע? ומה שנאחז בקרקע זה מה שאמרתי קודם: קיבוצים-קיבוצים שמאוגדים ביחד בתנועות קיבוציות. הערה שנייה חשובה, לגבי החזון המגלומני שאני מקבל ללא ספק את ההגדרה הזאת, זו הייתה מגלומניה אבל זאת לא הייתה שתלטנות. זאת אומרת הם לא חשבו כמו לנין להקים שלטון קיבוצניקי שיכפה על כל היהודים בארץ ישראל חיי קיבוץ. הכלי שבעזרתו הם שאפו להרחיב את השפעתם ולגייס עוד אנשים לחיי הקיבוץ היה הכלי החינוכי, תנועות הנוער בעיקר. הקיבוצים אומנם היו מעורבים בפוליטיקה הציונית, אבל אף פעם לא אחזו בשלטון. תמיד נותנים כדוגמה את דוד בן גוריון, אבל כשדוד בן-גוריון הופך להיות המנהיג הבלתי מעורער של הציונות, וזה עוד לפני קום המדינה, הוא נמצא בקונפליקט מתמיד עם אנשי הקיבוצים.

תמי מאק: אבל בן גוריון גם הפך למזכ"ל ההסתדרות, בוא נזכיר גם את הארגון הזה, גם להסתדרות היה חזון די דומה, שכל העובדים בארץ ישראל יחסו תחת כנפי הסתדרות שכמובן תדאג לרווחתם, תקדם אותם.

יפתח גולדמן: החזון הוא חזון שכל העבודה בארץ ישראל תתבצע בקואופרטיבים. שלא יהיו בעלי הון ששולטים בפועלים, אלא יהיו קואופרטיבים של פועלים, ואם הזכרנו את ההסתדרות, בואו נזכור, זה בדיוק החזון של בנימין זאב תיאודור הרצל, חוזה המדינה, בספרו "אלטנוילנד", ככה הוא מתאר את המדינה היהודית, כמדינה קואופרטיבית.

תמי מאק: נכון, שהאיכרים שולטים שם, נכון. אבל תראה, להגיד שלא יהיו בעלי הון זה קצת בעיה, כי העובדה היא שיש בעלי הון. אולי לא בסדר-הגודל שאנחנו מכירים היום של בעלי הון ענקיים, אבל צריך לזכור את עולי העלייה הראשונה שהם בינתיים כבר ותיקים, הם כבר 40 שנה בארץ, ויש להם מושבות, ויש להם מטעים, וחלקם גם מצליחים כלכלית, והם ה"בוסים", הם המעסיקים של חלק גדול מהפועלים האלה. אז איך אתה יכול... למעשה אתה מביא את עצמך בהכרח לאיזשהו עימות מול המעסיקים האלה.

יפתח גולדמן: אז זה צד אחד שצריך לזכור. צד אחר שצריך לזכור זה שהתנועה הציונית, גם תנועת העבודה הציונית כדי להגשים את המטרות הסוציאליסטיות שלה, מגייסת הון מבעלי הון יהודים בעולם, באירופה, באמריקה, שיפתחו את ארנקיהם ויתרמו או ילוו כסף לפרויקט הציוני. יש פה מתח בלתי פתור בתנועה הציונית. אבל אני מציע שנחזיר את עצמנו רגע אל מחנה האוהלים הזה עין חרוד, שלאט לאט הופך להיות מאוהלים לצריפים ונשאל מה קורה שם? אמרת קודם שהם רצו להיות כמה מאות, הם היו מתים להיות כמה מאות, אבל בחזון שלהם הם רצו להיות אלפים או עשרות אלפים, כי אם אתה רוצה משק אוטרקי – אולי אני אסביר בדקה את המילה הזאת. הם דיברו על כלכלה אוטרקית. "אוטרקיה" זה מילה ביוונית שהמשמעות שלה זה "מספיקות עצמית", להיות מספיקים לעצמנו.

תמי מאק: כמו "אוטו". נכון?

יפתח גולדמן: "אוטו", עצמי, האוטו שאנחנו נוסעים בו נקרא "אוטומוביל", נע מעצמו. אז "אוטרקיה" מלשון "אוטו", עצמי, מספיקות עצמית, להיות מספיקים את כל צרכינו בעצמנו. זאת אומרת שנבנה פה בתים, אז יהיו לנו בנאים. נלבש פה בגדים, יהיו לנו מפעלי טקסטיל. נחרוש את השדה. נכסה את כל הענפים כדי לספק את כל צרכינו בעצמנו, ונעשה את זה בכלכלה שיתופית. לא באינטימיות משפחתית כזאת כמו משפחה, אבל כן באופן שיתופי. אולי כדאי לדבר גם קצת על הרעיון השיתופי הזה, כי הוא אחת המהפכות הגדולות.

תמי מאק: בוא ניתן קצת מקום לשלמה לביא לבקוביץ', אחד ההוגים הגדולים, אולי ה-הוגה של "הקיבוץ הגדול", בניגוד ל"קבוצה הקטנה". נכון ממש כתב על זה, ניסח.

יפתח גולדמן: כן הוא המנסח, המנסח הגדול.

תמי מאק: אגב תראה הם יושבים בערב, אין להם חשמל, אין להם הם לא יכולים לראות טלוויזיה לא לשמוע רדיו, לא מחשב, לא טלפון, מה עושים אנשים בערב?

יפתח גולדמן: אין להם ילדים.

תמי מאק: אתה שוב חוזר על זה. נכון, מה עושים אנשים בערב כשבאמת זמנם בידם? המון... איך קראת לזה? כורים גרעיניים פנימיים, יש להם כל כך הרבה אידאולוגיה פנימית, משהו פה חייב להיכתב, והם באמת כותבים. הם כותבים הרבה, הם גם מנגנים ושרים, וכל הדימוי הזה על הגורן וכולי, אבל הנה גם קצת, בוא ניתן לשלמה לבקוביץ' קצת מקום.

יפתח גולדמן: כן, אני אגב למדתי מחוקר תולדות תנועת העבודה הציונית, מוטי זעירא, שלא לקרוא לו שלמה כי הוא הקפיד, שלמה לביא, לא שלימה לביקוביץ'. שלמה לביא.

תמי מאק: בסדר גמור. הנה כמה ציטוטים ממנו "נגיד רק", הוא אומר – מה אנחנו מחפשים איזה רעיון? "חיים מלאים לכולם, משותפים ישרים ושאיין בהם נחשלים". נחשלים ב-ח' כלומר, אין כאלה שאנחנו משאירים מאחורינו. הנה חזון יפה שאפשר להתחבר אליו בכל זמן. לא להשאיר אף אחד מאחור.

יפתח גולדמן: כן. אני רוצה בהקשר הזה להזכיר שאת הסיסמה הזאת – אנחנו לא משאירים אף אחד מאחור, שמעתי לפני שנתיים כשנסעתי מטעם המכללה לשליחות בפינלנד, וזה הדגל של מערכת החינוך בפינלנד שנת 2018, הרעיון הזה של שלמה לביא. "הקבוצה הקטנה", דגניה, התאימה לאנשי מעלה. את "הקיבוץ הגדול", עין חרוד, נבנה כמקום שכל אדם יכול לחיות בו. לא קדושים. בני אדם רגילים.

תמי מאק: והנה עוד קצת ההתבטאויות שלו, למשל על נושא העבודה. הרי זו אידאולוגיה שבמרכזה, כבר אמרנו את זה כמה פעמים, במרכזה עבודה שיכולה להיות אפילו עבודת פרך. ואיך היא יכולה להיות אטרקטיבית? הרי באמת, עזוב אותי באמא שלך, מה אני צריך לעבוד? וחלקם היו אנשים גם משכילים, אפשר אולי יותר לחשוב עליהם בתור יושבי ספריה או משהו כזה, מאשר לקום בבוקר וללכת לעמל. אבל הנה למשל רעיון יפה שאני מצטטת מלבקוביץ' מהספר "כתבים נבחרים". שוב אמרנו – לביא, שלמה לביא. "בעצם אוהב האדם את העבודה. אלא קלקלוה והריקו את תוכנה, לכן ישנם אנשים המתחמקים ממנה בכל שעת כושר. מי מאיתנו לא התבונן לחיי ילד קטן? אף רגע מלבד שעות השינה שלו אין הוא שוקט". אתה רואה, אולי לא היו להם ילדים, אבל הם יכלו לדמיין ילדים. "הוא בונה בניינים, הורסם ובונה מחדש, מציא המצאות. ובכמה עניין ומסירות! טבעו בכך, אחד מצרכיו חיוניים, למרות שמזונו בטוח". זאת אומרת, קודם כל – העבודה היא טבעית לאדם.

יפתח גולדמן: כן, וכאן שלמה לביא מתחבר ישירות לקו מחשבה מרכזי בסוציאליזם. קו המחשבה הזה אומר – העבודה נוונה להיות מצב של סיוט ושל סבל ושל עוני ושנשים בורחים מהעבודה ככל שהם יכולים, ושל ניצול. העבודה במהותה או העבודה יכולה להיות פעילות חופשית, יצירתית, יוצרת, דומה אולי אפילו למשחק. זה רעיון של הסוציאליסט האוטופיסט שארל פורייה, העבודה יכולה להיות דומה למשחק. כמו שילד משחק, המבוגר יעבוד. קרל מרקס היה קצת יותר מפוכח מפורייה והוא אמר שהעבודה לא יכולה להיות דומה לשעשוע, אבל היא בהחלט יכולה להיות תחום של התפתחות ושל פיתוח ושל בניית האישיות שלנו.

תמי מאק: יפה מאוד. מה אתה אומר נתחיל לחתור לסיום שלא נעייף את המאזינים שלנו שעדיין כאן? מה נאמר ככה לסיום העניין? אני רוצה לסיום, אני אתן לך קודם אבל לסיום אחר כך לקרוא קטע קטן, שיר של אברהם שלונסקי, המשורר של התקופה.

יפתח גולדמן: בשמחה.

תמי מאק: אתה רוצה לומר משהו אחר לסיום?

יפתח גולדמן: אני רוצה לשים אצבע אחת בכמה מילים על דבר שרק התחיל אז, אבל אחריתו הייתה גדולה מאוד. לא התנועה הקיבוצית, החינוך הקיבוצי. ואני מדגיש את זה דווקא משום שאנחנו יושבים פה במכללה לחינוך. האנשים האלה בעין חרוד, בדגניה, בתל יוסף בראו תפיסה חינוכית מהמעניינות והפרוגרסיביות בעולם. לא נרחיב על זה יותר עכשיו, אני ממליץ לכולם להכיר קצת את הנושא הזה, גם נכתבו עליו הרבה ספרים טובים, הרבה מן הדברים שאנחנו שומעים היום ב-2021 כשיטות הכי פרוגרסיביות: חינוך דמוקרטי, גני יער, חינוך בטבע, out-schooling, unschooling, הרבה מהרעיונות הכי הכי סופר מודרניים של היום הומצאו ונוסו והופעלו בהצלחה בחינוך הקיבוצי.

תמי מאק: יפה מאוד, ואני רוצה כמו שאמרתי לסיום שיר של אברהם שלונסקי. יש לו הרבה שירים שמתארים את התקופה, ובהרבה מהם הוא מדבר על המתח שבין התרבות החדשה שנוצרת כאן, תרבות של

פועלים, לבין התרבות שהם השאירו וחלקם ממש בכוונה השאירו מאחור וזנחו אותה. באים מבית הרבה פעמים מסורתי, באים עם מושגים מסורתיים, אפילו ממש דתיים, והנה הם הופכים להיות שייכים לתנועות הפועלים הסוציאליסטיות שחלק מהזהות שלה זה החילון וההתנגדות לעולם השמרני ואפילו בוז לעולם הישן. והנה שלונסקי, שאין לו שום בוז לעניין הזה, אלא חיבור ממש מקסים שהוא עושה בין המושגים המסורתיים היהודים לבין חיי הפועל. הנה אחד השירים היפים שלו: "הלבישיני אמא כשרה, כתונת פסים לתפארת ועם שחרית הוביליני אלי עמל. עוטפה ארצי אור כטלית, בתים נצבו כטוטפות וכרצועות תפילין גולשים כבישים סללו כפים. תפילת שחרית כה תתפלל קריה נאה אלי בוראה, ובבוראים בנך אברהם, פייטן סולל בישראל". וזה עוד נמשך. אבל הרעיון הזה שכשאתה יוצא לעבודה וסולל את הכביש, אותו כביש שדיברנו עליו, אתה מסתכל על הבתים החדשים שקמו ואתה רואה באמת את הטוטפות של התפילין, אתה מסתכל על הכבישים השחורים ואתה רואה בהם את הרצועות של התפילין, ואתה כל הזמן נזכר שהשעה היא שעת שחרית, שעת התפילה. את התפילה אתה ממיר במשהו שיש לו כנראה גם כן תחושה מעין דתית, של עבודת הפועל.

יפתח גולדמן: כן, שעבודת הכפיים מתעלה לכדי קדושה.

תמי מאק: כן ממש כך. הוא גם אומר לא פעם בשירים שלו, "כשם המפורש אלחש עתה גלבועי", באמת מעבר מרתק. תודה רבה יפתח גולדמן.

יפתח גולדמן: תודה תמי מאק, היה ממש מעניין ומהנה לדבר על חלוצים בני 100 שנה.

תמי מאק: אז אני מקווה שעמדנו במשימה שיצאנו אליה, להראות את ההיסטוריה מבפנים, להכיר ולהבין אותה קצת לעומקה, כחלוף 100 שנה.

- סיום הקלטה -